

■ УДК 792.071.2.027 / .028 (091)

І. О. Борис, заслужений діяч мистецтв України, Харківська державна академія культури, м. Харків

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙ РЕЖИСЕРА Й АКТОРА ТЕАТРУ В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКОВІ

Головним принципом наукового дослідження статті є аналіз становлення професій актора та режисера від давніх історичних джерел до сучасного відтворення професійного мистецтва театру різних видів і жанрів. Важливий аспект дослідження історичних джерел професій актора та режисера — це порівняння еволюційного розвитку професійного мистецтва театру від однієї епохи до іншої до кінця ХХ ст. Дослідження уможливить систематизувати історичний розвиток професій актора та режисера від першоджерел зародження до сьогодення.

Ключові слова: професія актора та режисера театру, джерела формування професії, історичний розвиток, еволюційний процес, техніка і технологія роботи актора та режисера, професійне мистецтво театру.

И. О. Борис, заслуженный деятель искусств Украины, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ИСТОЧНИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИЙ РЕЖИСЕРА И АКТЕРА ТЕАТРА В ИХ ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Главным принципом научного исследования статьи является анализ становления профессий актера и режиссера от глубоких исторических источников до современного воспроизводства профессионального искусства театра разных видов и жанров. Важный аспект исследования исторических источников профессий актера и режиссера — это сравнение эволюционного развития профессионального искусства театра от одной эпохи к другой до конца ХХ в. Исследование позволит возможность систематизировать историческое развитие профессий актера и режиссера от первоисточников зарождения до современности.

Ключевые слова: профессия актера и режиссера театра, источники формирования профессии, историческое развитие, эволюционный процесс, техника и технология работы актера и режиссера, профессиональное искусство театра.

I. O. Boris, Honored Artist of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

SOURCES OF FORMATION OF PROFESSIONS OF A THEATRE DIRECTOR AND ACTOR IN THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT

The main principle of research paper is to analyze the formation of professions of an actor and director from the deep historical sources

to contemporary functioning of professional theatre art of different types and genres An important aspect of the study of historical sources of professions of an actor and director is to compare the evolutionary development of professional theatre art from one era to another and including the end of the twentieth century. This study will provide an opportunity to systematize the historical development of professions of an actor and director from the primary sources of origin to the present.

Key words: profession of an actor and theatre director, sources of formation of the profession, historical development, evolutionary process, technique and technology of an actor's and director's work, professional art theatre.

Театр (з грец.) — місце для видовища, у якому відбуваються дійства, різні за змістом та формою.

Коли виникли театр і актор у ньому?

З появою перших мислячих людей ще в давні століття започаткувалися ритуальні дійства. Печерні люди поряд із виживанням у середовищі флори і фауни мали можливість брати участь у дійствах з найрізноманітнішими поклоніннями існуючим на той час богам природи та середовища існування. Винайшовши вогонь, людина зрозуміла, що це — оберіг, який може бути і руйнівником, і творцем. Відповідно, такі самі усвідомлення людей відбувалися стосовно блискавки, дощу, граду, снігу й інших природних явищ. Це поклоніння називалося язичництвом, поганством. Людина почала вшановувати їх і створювати відповідні ритуали. Інший об'єкт, якому почали поклонятися, — живі істоти, котрі оточували людей. Серед птахів, звірів, риб виокремлювалися ті, що допомагали людям, і ті, котрі ворогували з ними.

Племена людей у проміжку між сном, добуванням харчів, вихованням дітей, обживанням житла паралельно виділяли певний час життя поза побутом і виживанням. Час, який вони присвячували духовному спілкуванню між собою і явищами природи, став першим ритуалом театру.

Наприклад, ритуал поклоніння вогню. Вогонь, зазвичай, у всіх племен поширювався і зберігався як оберіг. Нині зберігся ритуал вогню в горах Карпат, високогірних полонинах, де ватаги підтримують вогонь протягом року, щоб він не згас. Зранку в один із днів року плем'я, котре проживало на Дніпрі, за сценарієм духовних лідерів, здійснювало ритуали, у яких кожен знав своє місце. Відповідно, кожен грав свою роль, тобто був персоніфікованим. Жінки розпочинали з мугикання та тупоту ногами, ударів рук об різні предмети, завивання, поділялися на два табори — активний

і пасивний. Активний за сценарієм влаштовував навколо вогню відповідні ритуали-заклинання. Пасивний — готував жертвні піднесення та доглядав за дітьми.

Після того, як була обрана жертва, її виносили до жертovníка-вогню. Чоловіки поділялися на дві-три групи: перша — активна, друга — пасивна, третя — спостерігачі. Спостерігачі — це люди, котрі мали владу в племені. Пасивні охороняли територію під час ритуалу, щоб на неї ніхто не зазіхнув. Активні — учасники ритуалу поклоніння богу вогню. Вони мали певні ролі: крикуни, бійці, танцюристи й обслуга. Крикуни з галасом вибігали за жінками, тримаючи в руках знаряддя для відлуння, таким чином нагнітаючи емоції ритуалу. Бійці тримали зброю і здійснювали всі дії, показуючи силу. Влаштовували певні змагання.

Танцюристи: молодь і старші. Вони долучалися до ритуалу рухів тіла, що знаменував певний відгук вогню.

Обслуга готувала жертovníк і жертву вогню.

Люди, котрі брали участь у цих ритуалах, були першими акторами, а ті, хто керував ними, — перші режисери, оскільки вони були носіями духовного спілкування між власним «Я» і «Я» як складовою природи.

З появою в мислячих істот — людей — важелів впливу на взаємовідносини між особистістю та колективом, групою людей на стадії племен, почали розвиватися перші навички професії. Перші професії: землероби, скотарі, рибалки, домогосподарки, мисливці, кравці, люди, котрі готували їжу, та ін. Усі зазначені професії мали конкретне реальне щоденне втілення. У кожен часовий період історії розвитку людства дедалі більше люди завантажували себе багатьма непотрібними знаряддями і справами. Створювався побут, влаштовувалося додаткове господарство, формувалися торговельні відносини.

Люди шукали не тільки побутове життя, але й духовне. У чому воно виражалось в давніх племен? Опанувавши природу, середовище існування, організувавши певною мірою свій реальний побут, люди почали розуміти, що існує щось інше, невидиме, цікаве, незвичне і вражаюче. Сміх дитини, сльози, задумливість похилої людини — що це за явища? Тут і виникає людина-творець і людина-художник, котра шукала не поліпшення свого побуту, а вдосконалення власного «Я». У чому воно полягало? Людина знайшла якісь незвичні шматочки дерева, каміння, кісток, розклала на піску біля річки і побачила щось незвичне. Так виникли перші мозаїки. Хтось інший поєднав ці елементи — виник природний елемент прикраси власного «Я». Третя людина взяла їх у руки, відчула вагу, фактуру і навіть певні лікувальні властивості. Ці окремі люди

почали з матеріалізованого оточення реального життя створювати нереальне. Так з'явилися перші художники, митці. Водночас, спостерігаючи за тим, як це робиться, з'явилися ще інші творці. Одному захотілося доторкнутися рукою до цих речей, потім — розмовляти, розмовляючи — співати, співаючи — танцювати, танцюючи — вступати з ними в контакт, діалог. Створюється перший сюжет. Поряд із ними існує інший напрям духовного спілкування. Люди племен, перейнявши від попередників ритуальність поклоніння богам, опрацювали їх у системі обрядів і почали створювати нові, вже їм притаманні ритуали й обряди.

Наприклад, на рівні племен виникли ритуальні полювання на хижого звіра. Хто створював ці нові сюжети? Якщо до них це були духовні наставники, то в часи створювання великих племен це — митці, творці. Серед тисяч людей у племені таких творців було три-п'ять. Один завдяки своїй фантазії розповідав іншим якийсь сюжет, ті доповнювали його, і складався певний закінчений зміст майбутнього ритуалу, обряду на основі реальних подій полювання, але з додатками фантазії очевидців. Дуже цікаво розподілялися обов'язки між авторами сюжету.

Кожен із учасників мав особистий хист до того чи іншого напрямку. Один одразу розпочинав робити одяг, розмальовувати учасників різними кольорами. Другий відчув звуки, темпи, ритми і став створювати звуковий, шумовий ефект обряду. Третій побачив усе це в русі, пластиці тіла — так виник організатор руху тіла людини в обряді. Четвертий і п'ятий одразу розпочали імпровізувати.

Таким чином, уже для початку розвитку великих угруповань племен характерні перші видовища, які мали зміст, форму й усі атрибути майбутньої драматургії. Виникли виконавці певних ролей: звірів (добрих та злих), мисливців, спостерігачів, тобто персонажі, організатори і виконавці видовищ. Безперечно, що ці організатори та виконавці видовищ племінного спілкування використовували елементи техніки й технології.

Техніка — володіння своїм професійним знаряддям, технологія — уміння використовувати навички техніки. Першими елементами техніки та технології цього періоду були віра і правда існування в середовищі ритуального дійства, обряду, видовища, уміння своїм тілом, голосом і поведінкою передати певну інформацію про персонажа чи видовище, в якому особисто беруть участь. Тому спілкуватися під час розвитку сюжету дійства, тобто бачити, дивитися, слухати, чути, відчувати емоцію через власне «Я» стало важливим елементом у взаємовідносинах персонажів у розвиткові подій, сюжету, видовища.

На певному етапі племенам стало складно виживати у внутрішній конкуренції. Вони почали протиставлятися одне одному, ставали сильнішими, кращими. Одне плем'я підпорядкувало собі інше, яке свідомо ставало залежним. Об'єднаність племен створювала перші держави, угруповання.

Держава — структура. Люди в державі створюють закон. Ці створені закони мають впливати на життя кожної людини і цілого суспільства. Відповідно до законів створювалися інфраструктури старійшин, обранців народу, залежність однієї людини від іншої як через професію, так і через традиції. Народні обранці обирали ще й головну людину над собою. Виник державець, або керівник держави. Таких структур державотворень у давньому світі було немало в різні часи та періоди. Слід відзначити серед них надзвичайно цікаве явище державотворення — Стародавній Єгипет.

У Єгипті існувала жорстка адміністративна підпорядкованість. Фараона певний час обирали старійшини, він ставав людиною не досяжною. Люди прийняли це закономірне існування. Влада фараона була неосяжною, він називався святим. Цікавим явищем стало поняття митців у Єгипті. Ці люди, з одного боку, повністю підпорядковувалися системі виконання всіх бажань фараона, а з іншого — були творцями.

Жерці фараона ставали носіями інформації як у самій державі, так і поза її межами. Вони втілювали ідею, що фараон на землі — Бог. Оскільки в Єгипті було немало богів (політеїзм), відповідно, жерцям вигідно було використовувати це розмаїття. Боги в Єгипті були матеріалізованими і нематеріалізованими. Наприклад, конкретність проявлялася через звірів, плазунів (знаки метафори), нематеріалізовані — природні явища, які вмело використовували жерці (сонце, місяць, зорі, ніч, день, вогонь, вода тощо). Жерці влаштовували для фараона різноманітні свята, залежно від пори року, що відбувалися на майдані У них брали участь лицедії, котрі вмели грати на інструментах, виголошувати пророцтва — це були артисти, акробати, жонглери, коміки, дресирувальники звірів. Немало було танцюристів, майстрів рухового мистецтва. Усе це загалом складало певні напрями розвитку професії актора. Єгипетські лицедії, митці — продукти свого часу, по суті — залежні раби. Нечасто лицедій, митець міг бути вільною людиною, а якщо таке траплялося, то він був вихідцем з іншої країни і касти. По суті, всі дійства в Єгипті зводилися до одного — розважати й задовольняти потреби володарів того часу. Цікавий грим, костюм, бутафорія, світло. Одяг того часу був контрастним за кольором, грим — природним: вугілля, глина, рослини, земля. Були маски: птахів, звірів,

божеств, символів. Усі дієства в Стародавньому Єгипті відбувалися у вечірній час на фоні велетенських пірамід, які являли собою знак могутності фараона на Землі.

Інший метод використовували виконавці різноманітних дійств і видовищ у Давній Греції. Наприклад, котурни — взуття лицедія підвищувало його зріст. Звук спрямовувався в ніші, світло забезпечували натуральні вогні: факели, сонце, багаття. Таким чином, актори були функціонерами, тобто мозок підпорядковувався тільки одному — спрямувати все видовище, відповідно до однієї теми, залежно від часу, в межах якого все відбувалося.

Усі видовища, які провадилися в амфітеатрах, основувалися на сюжетах, запропонованих авторами літературних творів того часу: життя богів Олімпу, міфологічних героїв; існував хор як ілюстрація розвитку сюжету. Усі учасники цих видовищ були акторами — або найманими, або аматорами. Професійні актори виховувалися з дитинства в певних умовах у заможної людини.

Акторам Давньої Греції передусім необхідно було мати сильний тембральний голос, оскільки всі видовища відбувалися на відкритих сценах. Ще одна причина — великі маски. Для чіткого сприйняття мови акторів в амфітеатрі в кожному стільці існували порожні ніші — впадини, куди потрапляв звук, і від нього йшло відлуння у зворотному напрямку.

Також урахувалися жести і пластика тіла акторів (руки, тулуб, ноги рухалися, згідно з певними сюжетами, які створював організатор видовища): жести любові, відчаю, жаху, болю, ненависті.

Поряд з акторами були музиканти, котрі грали на музичних інструментах, відповідно до історичної епохи: флюяри, арфи, різні ударні інструменти, дуди.

Артисти, зазвичай, декламували. Сюжети присвячувалися богам або міфологічним героям. Кожен актор мав своє амплуа, видовища різних жанрів відбувалися на майданах або в приватних приміщеннях заможних людей.

У часи Римської культури спостерігалось чітке розмежування між заможними й бідними, легіонерами, військовими людьми, котрі мали владу, та рабами, які були безправними. Римська імперія завойовувала території різних прилеглих до неї державотворень. Звичайно, такий спосіб життя потребував «хліба і видовищ», тому створювалися великі відкриті приміщення просто неба під назвою «Колізеї». У них збиралися від п'яти до п'ятдесяти тисяч людей. Видовища, що там відбувалися, були різноманітними: від боїв гладіаторів до морських баталій. З часом, у I–II ст. н. е., почалися змагання людей і звірів. Коли було заборонено християнство, то

людей, котрі не хотіли відрікатися від віри, кидали на з'їдання звірям. Звичайно, були при сенаторах і приватні видовища, де відбувалися вакханалії, оргії й інші розваги для задоволення інстинктів людини, співали хори, грала музика.

Безперечно, на вулицях великих міст Давнього Риму існували інші видовища, учасниками яких були лицедії — простолюдини, котрих переслідувала влада, оскільки вони висміювали недоліки існуючого державного устрою Римської імперії.

У цей період акторської школи, професії як таких не було, існував інформаційно-візуальний, вербальний розвиток передачі навичок ремесла від одного до іншого, від покоління до покоління.

Цікаво відзначити, що за часів існування Римської імперії відбулося розмежування на музичний, хореографічний, драматичний цирку. Відповідно, було і професійне розмежування акторів. З часом, після занепаду Римської імперії та її знищення, виникла східна культура Візантії із центром у Константинополі, актори стали залежними від замовників.

У цей час відбуваються храмові, світські та майданні вистави, їх виконавці з усіх трьох структур були, звісно, професіоналами. Візантійська культура сприяла будівництву культових установ різних релігійних конфесій. Середньовіччя ознаменувало епоху домінування містерій. Татаро-монгольський період зупинив майже на три століття цивілізований розвиток храмових та світсько-майданних видовищ, залишилися лише бродячі скоморохи. Але Європа розпочала новий етап в історії — Раннє Відродження. Саме в цей час починає готуватися оновлення традиційності театральних вистав: лялькових, драматичних і хореографічних. Раннє Відродження стало базовим у розвитку театрального мистецтва.

В епоху раннього, середнього та пізнього Відродження (XIV–XVI ст.) професія актора, митця ставала дедалі потрібнішою. Саме слово «відродження», або повернення до певних джерел, посіло важливе місце в існуванні кожної людини тих часів. Поновлення також потребувала й архітектура, і скульптура, і містобудування (мости, фортеці, палаци). Відповідно, виникли картинні галереї (Італія, Франція, Іспанія). Художники малювали на замовлення заможних людей, котрі прикрашали свої інтер'єри творами мистецтва.

В епоху Відродження створюються балетні колективи, драматичні, лялькові театри, окремі оркестри. Актори всіх видів і жанрів мистецтва стали професіоналами. На початку XVII ст. відкриваються перші стаціонарні заклади, приміщення для демонстрації вистав.

Театральні колективи були, зазвичай, розважальними, їх методика базувалася на красивих рухах, умінні подати елементи костюма, перук, гриму, обов'язковому володінні вокалом та красномовністю. Зміст і сюжет драматургії був розважальним: комедійним та сатиричним, окремим жанром були історичні постановки, наприклад, драматургії Шекспіра. Уже із середини XVIII ст. у великих містах відкривають стаціонарні театральні приміщення за різними жанрами. Це стало перехідним періодом до чіткого, повноцінного розмежування театральних видів мистецтва: опера і балет; драматичний театр; лялькові театри; різноманітні за жанром та видом музичні, хорові, циркові й інші напрями професійного мистецтва.

У цей період активізуються аматорські колективи — фольклорні, хореографічні, музичні тощо.

Таке розмежування створюють перші професійні школи, консерваторії і їх методи виховання.

Увесь період розвитку людства до XXI ст. — це пошук відповідей на запитання: ким є людина серед природи і людей. Таким чином, людство закономірно еволюційно підійшло до вибору свого місця на Землі. І якщо кінець XVII — початок XIX ст. відзначається протистоянням націй і народів, то із середини XIX ст. починається встановлення позицій людини як володаря Всесвіту. Справді, невже людина існує на планеті Земля, щоб усе руйнувати, підпорядковувати тільки собі інтереси інших живих і неживих істот? У кожному епоху розвитку людства були окремі особистості, які виділялися своїми нестандартними міркуваннями і вчинками. Ці люди залишилися в історії, їх знають, але вони не змогли змінити способу існування людства. На жаль, останнє не усвідомлювало головної мети свого буття. Одинокі філантропи й альтруїсти не вплинули кардинально на розвиток людства. Письменники, художники, поети, артисти, люди гуманітарного мислення залишили слід у розумінні того, що людина не біологічний автомат, а складова природи. Проте вони були тільки блазнями в руках правителів. Мандруючий Шекспір зі своїм театром «Глобус» також намагався змінити відносини між людьми. Але досі не відомо: де його поховано. Сервантес зі своїм «Дон Кіхотом», а в нас Г. Сковорода зі своєю фразою «Світ ловив мене, та не спіймав». Він був останнім мандрівним філософом і поетом кінця XVIII ст., мав вибір: або жити при царському дворі і зробити кар'єру чиновника-царедворця, або бути вільною людиною, незалежною від будь-яких влад і властолюбців. Сковорода обрав другий шлях. За тиждень до своєї кончини викопав собі могилу і сказав, що це його майбутній дім.

Він поклав туди траву, листя і спокійно відійшов від суєти в інший світ. А поруч були інші, створювали монархії, імперії, робили кар'єри і вважали це нормальним явищем свого життя. Людина завжди має вибір. І, мабуть, саме із середини XIX ст. вона почала робити свідомий вибір, не тільки до розуміння власного еґо, а болю і радості інших людей. Так закладено в природі, що мало здійснитися те, що збулося в середині XIX ст. Виникло поняття людини-інтелегента, тобто мислячої порядної особистості, передусім це були письменники: Лев Толстой, Федір Достоєвський, Іван Тургенєв, Микола Гоголь, живописці: Брюлов, Суріков, Іванов, Рєпін, поети: Шевченко, Франко, Леся Українка, Пушкін, Лермонтов, Некрасов, Тютчев, Фет; актори: Федотова, Ермолова, Комісаржевська, Заньковецька, Садовський, Кропивницький, Старицький, Щепкін; інженери, архітектори, вчителі та ін. І не дарма саме в середині XIX ст. здійснили революцію в духовному осмисленні людини.

Розпочинаючи зіставлення розуміння акторської професії, ми зможемо уявити собі спосіб мислення, логіку поведінки і внутрішній світ почуттів через твори Золотого XIX ст.

Кожна людина, незалежно від соціального стану, намагалася зрозуміти саму себе в оточенні інших, тому і написані твори «Війна і мир», «Злочин і кара». Адже письменники розглядали не стільки факти історії, як міру дослідження людських лейтмотивів поведінки, мислення і почуттів.

Акторам не просто потрібно знати літературу XIX ст. — це час парадоксів і найрізноманітніших хаотичних стосунків людей. Від величезних злетів людського інтелекту, до жахливих падінь інстинктів. XX ст. для актора — це час усвідомлення, як можна використати людську природу у власних інтересах. І, водночас, це століття піднесення фантазій та пошуків. Людина XX ст., з одного боку, вважалася вільною як частина природи, з іншого — вона була інструментом у руках лідерів. Доказом є дві жахливі світові війни, які знищили майже сто мільйонів осіб. Проте саме XX ст. стало епохою, коли відбулися великі відкриття в театральному мистецтві, особливо в професії актора та режисера. Імена діячів театру XX ст. Станіславського, Немировича-Данченка, Вахтангова, Мейерхольда, Михайла Чехова, Гордона Креґа, Леся Курбаса, Шарля Дюллена, Бертольда Брехта, Сандро Ахметелі, Єжи Ґротовського й інших режисерів та акторів створили новий формат розуміння професії і відкрили невидимі елементи техніки та технології в театральній сфері.

Усі вищезазначені дослідження джерел розвитку професії митці обов'язково повинні закріплювати не тільки в теоретичному опануванні, а і в практичних спеціальних тренінгах. Так, первісні люди,

їх ритуали, обряди та видовища відтворюються через тренінги на практиці. Тому всі подальші дослідження джерел історичного розвитку професії актора та режисера матимуть практичне втілення через тренінги й фіксацію їх у конкретних театральних виставах.

XXI ст. розпочалося продовженням експериментів у театральному мистецтві. Нині в ньому активно використовуються здобутки інших галузей людської діяльності (медицини, психології, філософії, інновацій у сфері світла, звуку, теле- та кіномистецтва). У цей період сучасності важливо зберегти величезний історичний пласт минувшини й уміти еволюційно вдосконалити професію актора та режисера.

■ UDC 792.071.2.027 / .028 (091)

Boris I. O., Honored Artist of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

SOURCES OF FORMATION OF PROFESSIONS OF A THEATRE DIRECTOR AND ACTOR IN THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT

An important stage in the work of future professional theatre directors and actors is the study of the historical sources of the profession in their evolutionary development and becoming.

Research methodology. A comparative analysis of techniques and technologies of work of theatre actor and director have been applied.

Results. In the current context of globalization of international humanitarian processes theatre actor and director should not lose an asset for professional development. The comparison of the historical development and the evolutionary process, technique and technology of work of theatre actor and director will make it possible to maintain and improve the originality and uniqueness of the theatre artists.

Novelty. The principle of novelty and innovation in the study of professions of an actor and director is non-traditional fixed versatility of an actor's and director's knowledge technique and technology.

Practical significance. This paper will contribute to the mastery of young artists, theatre actors and directors, film directors. Their technique and technology is an important tool for improvement via the historical study of the sources of the profession.

Key words: profession of an actor and theatre director, sources of formation of the profession, historical development, evolutionary process, technique and technology of an actor's and director's work, professional art theatre.

Надійшла до редколегії 23.05.2015 р.